

*І.В.КУНИЦЬКА, аспірант
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (м. Луцьк)*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОДЕРНІСТСЬКОГО РОМАНУ

На думку авторки, існує певний когнітивний дисонанс між загальною теорією і практикою наукових досліджень жанрів. Це зумовлює актуальність дослідження жанрової форми в історичному і водночас теоретичному аспекті. Романна форма періоду модернізму – саме той об'єкт, який легко узгоджує обидва аспекти дослідження. Розмаїття романних форм цього періоду ще не досліджене досить повно і глибоко, особливо з врахуванням національних потреб. У сучасному літературознавстві, незважаючи на критику традиційних підходів, все ще активно обертається система родо-жанрового поділу, впроваджена Аристотелем і канонізована класицистами. Водночас тенденція до затвердіння приписів, норм, правил обертається сумнівом у необхідності їх встановлення й антижанровим бунтом. Жанровий канон і антижанровість – це ті полюси, між якими традиція і новаторство успішно взаємодіють. Розмаїття жанрових форм модерністського роману дещо звужується, але водночас і увиразнюється, якщо зосередити увагу на жанрових новаціях кожного потужного напрямку модернізму і тих жанрових прототипах, які при цьому були актуалізовані.

Ключові слова: жанр, жанровий різновид, роман, модерністський роман, жанрологія, когнітивна жанрологія, теорія прототипів.

По мнению автора, существует определенный когнитивный диссонанс между общей теорией и практикой научных исследований жанров. Это причина для актуализации изучения жанровой формы в историческом и одновременно теоретическом аспекте. Романная форма периода модернизма – именно тот объект, который легко согласовывает оба аспекта. Разнообразие романых форм этого периода еще не изучено достаточно полно и глубоко, особенно с учетом национальных потребностей. В современном литературоведении, несмотря на критику традиционных подходов, все еще активно функционирует система родо-жанрового деления, введенная Аристотелем и канонизированная классицистами. Одновременно тенденция к затвердеванию предписаний, норм, правил оборачивается антижанровым бунтом. Жанровый канон и антижанровость – это те полюса, между которыми традиция и новаторство успешно взаимодействуют. Количество жанровых форм модернистского романа в некоторой мере сузится, но одновременно ряд станет более выразительным, если сосредоточиться на жанровых новациях каждого большого направления модернизма и тех жанровых прототипах, которые при этом были актуализированы.

Ключевые слова: жанр, жанровая разновидность, роман, модернистский роман, жанрология, когнитивна жанрологія, теорія прототипів.

According to the author, there is some cognitive dissonance between the general theory and practice of research study genres. This determines the relevance of the study of genre form in historical and at the same time theoretical aspects. Novel form in the period of modernism is exactly such object that easily reconciles both aspects of the study. A variety of novel forms of this period have not yet sufficiently completely and deeply analyzed, especially taking into account of national needs. In modern study of literature in spite of the criticism of traditional approaches are still actively rotating system of kind-genre division, introduced by Aristotle and canonized by classicists. At the same time the tendency to hardening of orders, rules, regulations resulted in doubt the necessity of establishing and anti-genre rebellion. Genre canon and anti-genre are exactly those pluses between which tradition and innovation interact successfully. A variety of genre forms of modernistic novel somewhat narrowed, but at the same time become more expressively if concentrate attention on genre innovations of each powerful tendency of modernism and that direction of genre prototypes, which in this case were actualized.

Keywords: genre, genre variety, novel, modernist novel, genrelearning, cognitive genrelearning, the theory of prototypes.

Огляд зробленого і постановка проблеми. Період модернізму в історії української і зарубіжної літератури є важливим об'єктом дослідження для сучасного літературознавства. Знаходиться у полі зору і жанр роману. Про жанрову своєрідність багатьох творів цього періоду чимало праць написали українські дослідники (В. Агеєва, М. Васьків, М. Гіряк, Т. Гундорова, О. Дудар, В. Зубань, Р. Мовчан, С. Павличко та ін). З'явилися також праці з теорії жанрів, зокрема, Н. Копистянської і Т. Бовсунівської, окремі дослідження романної форми (Н. Бернадська, Л. Ромашенко). Разом з тим генологічне тло провокує чимало актуальних питань і дає підстави думати, що багато аспектів цієї теми ще не знайшли свого чіткого окреслення. У першу чергу це стосується методології досліджень.

Жанр роману ХХ століття вирізняється значною варіативністю. Це жанр з великим потенціалом для різноманітних модифікацій. Тому одним із ключових питань у вивченні цього жанру є питання класифікації. Велика кількість жанрових різновидів дозволяє залучати різні критерії і отримувати різноманітні класифікаційні ряди. Найбільш уживаною й досі є класифікація за тематичним критерієм (історичний, пригодницький, психологічний, детективний, фантастичний тощо), але, по-перше, вона не спроможна охопити все розмаїття пропонованих літературою форм, по-друге, не відбиває специфіку саме модерністського роману (скажімо, історичний модерністський роман – це не та сама жанрова форма, що історичний роман попереднього і наступного (постмодерністського) періоду. Навіть побіжний погляд на романний ряд модернізму дозволяє стверджувати, що жанрові форми у цей час швидко еволюціонують, що романи, створені на початку ХХ ст., суттєво інші, ніж ті, які з'явилися внаслідок реалізації естетичних програм пізнього модернізму.

Проблема сучасної генологічної розвідки полягає в тому, що протягом усього двадцятого століття саме існування жанрів, а тим більше – необхідність їх дослідження, піддається сумніву багатьма науковцями. «Перші виразні симптоми антижанрового бунту, – на думку сучасного польського теоретика Р.Сендики, – з'являються в літературі Ренесансу; його продовжують роздмухувати теоретики Романтизму. Сьогодні ж, перед лицем великої кількості текстів, які підтримують аргументи необхідності позбутися незручного балансу норм і спорідненостей, з'являється запитання, чи генологія ще потрібно хоч кому-небудь? Послаблення цієї позиції в літературознавстві, яке дехто означає радикально – як смерть жанровості – має багато причин...» [7, с. 467] Найбільш відомі у ХХ столітті противники жанрового поділу літератури – Бенедетто Кроче і Моріс Бланшо, полеміка з ними, у той чи інший спосіб, триває й зараз, водночас є багато прибічників такого підходу. Незважаючи на домінування критичного погляду на необхідність жанрового поділу у західноєвропейській науці, треба відзначити, що кількість наукових праць, які досліджують окремі літературні жанри, не зменшується з наближенням до нашого часу, «жанрова термінологія продовжує функціонувати у критичній мові, як елемент орієнтації й ідентифікації вона має свою долю в діяльності багатьох інституцій (шкіл, газет, бібліотек, книгарень, літературних програм у медіях)» [7, с. 485]. Отже, існує певний дисонанс між загальною теорією і практикою наукових досліджень. Це зумовлює актуальність дослідження жанрової форми в історичному і водночас теоретичному аспекті. Романна форма періоду модернізму – саме той об'єкт, який легко узгоджує обидва аспекти дослідження. Розмаїття романних форм цього періоду ще не досліджене досить повно і глибоко, особливо з врахуванням національних потреб. Зокрема, численні жанрові форми періоду українського модернізму ще чекають своїх вдумливих дослідників.

Основна частина. Визначення «модерністський роман» відсилає кожного дослідника до певного періоду в історії світової літератури, переважно першої половини ХХ століття. Але, на відміну від подібних понять попередніх епох (просвітницький, романтичний, реалістичний), модерністський роман є поняттям, яке охоплює величезну кількість надто різнорідних саме у жанровому плані творів [6]. Тому в практиці дослідження творів романного обсягу вказаного періоду йдеться, як правило, про жанрову специфіку твору або творів певного ряду, а поняття «модерністський роман» або взагалі не вживається, або є синонімічним до поняття «роман періоду модернізму». Стихійно термін «модерністський роман» активно використовується, оскільки на початку ХХ століття сформувався жанр, який протистояв попередній (в першу чергу ХІХ століття) формі. Як свідчать дискусійні праці вказаного періоду, лінію між реалістичним і романтичним романом, з одного боку, і модерністським, з другого, можна провести за багатьма критеріями.

Найбільш актуальною проблемою сучасної генології є методологічний аспект. Хоча кожна наукова школа, як засвідчує монографія Т. Бовсунівської «Основи теорії літературних жанрів» (К., 2008), що існувала в ХІХ-ХХІ століттях, формувала певні тези щодо розуміння жанру, а отже

впливала на методологію їх вивчення, сучасний стан генології говорить про потребу в оновленні існуючих підходів.

Ніна Бернадська, авторка ґрунтового дослідження жанру українського роману, зауважує: «Розмаїття жанрових теорій і підходів зумовлене тим, що й досі залишаються нерозв'язаними методологічні проблеми сучасної генології, зокрема, співвідношення історичної та теоретичної моделі жанру, його канонічних і неканонічних різновидів, недосконалості літературознавчої наукової бази для інтерпретації змістових параметрів художнього твору. Водночас ці теорії поглиблюють уявлення про сутність жанру, який сьогодні найчастіше трактується як змістово-формальна цілісність, у якій взаємодіють постійні та змінні ознаки, котрі, в свою чергу, забезпечують її основу та модифікації; або ж як тип тексту, «кодувальна модель», яка дає змогу порозумітися авторові й читачеві, тобто здійснює функцію «жанрової домовленості» [1, с. 341-342].

На стан сучасної генології вплинули дослідження і концепції таких відомих науковців ХХ століття, як представники російської формальної школи (Ю. Тинянов, В. Пропп, М. Бахтін), французького структуралізму і постструктуралізму (Р. Барт, Ц. Тодоров, Ж. Женетт), англійські дослідники Н. Фрай, Р. Уеллек, Уоррен, А. Фаулер та інші.

«Тривалий час літературознавство займалось переважно усталеними характеристиками жанру, прагнучи утворити якусь схему цих виділених різними способами ознак, проте сьогодні стало очевидним, що обертання у жанрологічних схемах одних лише усталених ознак не вичерпує зміст категорії жанру. Спочатку в жанрології почали з'являтися праці, в яких увага зосереджувалась більше на трансформації жанру (М. Бахтін, Р. Колі, А. Фаулер, Ж.-М. Шеффер, К. Штірле), ніж на стійких властивостях, канонах тощо. З появою та розвитком когнітивної науки картина жанрів істотно змінюється, оскільки тепер жанрологія здобуває не тільки право на констатацію плінних ознак як істотних в окресленні того чи іншого жанру, а й теоретичне підґрунтя мотивації цих плінних проте часом визначальних ознак» [2, с.18]. Т. Бовсунівська акцентує необхідність зсуву дослідницької уваги на модифікаційні аспекти жанрів, оскільки «класична схема рід – вид – жанр – піджанр – модифікація – асиміляція більше не задовольняє потребам літературних критиків» [2, с.19]. «На зміну бінарним опозиціям (жанр / вид, жанр) приходять тріадичні мікросистемні членування (наприклад, жанр / піджанр / модифікація), що засвідчує світоглядні зміни, а отже й зміни методологічного плану в літературознавстві та жанрології» [2, с.20].

У сучасному літературознавстві, незважаючи на критику традиційних підходів, все ще активно обертається система родо-жанрового поділу, впроваджена Аристотелем і канонізована класицистами. Це підхід, який розглядає жанрову форму як зразок для відтворення наступними авторами, а тому вимагає встановлення меж, канонізації тих чи інших елементів, виділення чітких критеріїв. Жанр у такому розумінні представляє традицію, культурологічний дискурс. Водночас тенденція до затвердіння приписів, норм, правил обертається сумнівом у необхідності встановлення меж та існування приписів. Так формується протилежний підхід – антижанровий бунт. Очевидно, це і є та бінарність, яка спонукає літературу до пошуку нових форм і постійного повертання до забутих, нібито віджилих. Жанровий канон і антижанровість – це ті полюси, між якими традиція і новаторство успішно взаємодіють.

Теорія жанрового дискурсу, яку запропонував Ц. Тодоров, незважаючи на її структуралістське походження, фактично представляє традиційне розуміння жанру як достатньо усталеної чи окресленої форми. «Саме тому, що жанри існують як інститут, вони функціонують як «горизонт очікування для читача, як «моделі писання» для авторів» [8, с. 29] В існуванні будь-якого жанру, вважає дослідник, переконує нас сам дискурс про цей жанр. Інакше кажучи, навіть жанрові назви, які є невід'ємною частиною літературної традиції, змушують дослідників шукати підстави для існування відповідної форми чи для її заперечення. «Жанр – літературний чи ні – є не чим іншим, як цією кодифікацією дискурсивних властивостей» [8, с. 27].

Перегукується з Тодоровим і польський теоретик Р. Ніч: «Зважаючи на архетекстуальну (прототипну) будову жанрових понять, пересвідчуємося у їх неточності та невизначеності. Як немає позажанрових текстів, так немає й текстів, як відповідають нормам лише одного жанру. Текст можна зарахувати до різних жанрових класів (форм) за різними його ознаками, адже частина правил кожного жанру спільна з іншими жанрами» [5, с. 83]

Спіраючись на матеріали збірника «Когнітивна поетика», Т. Бовсунівська зауважує кризу сучасної літературознавчої методології, яку можна подолати, на думку окремих західних науковців, за допомогою когнітивної поетики. Оскільки цей підхід доцільно залучити при вивченні типології модерністського роману, зупинимось на цьому питанні детальніше.

Когнітивне літературознавство виникло наприкінці ХХ століття, його представляють такі імена: М. Тернер, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Г. Сімон, Л. Фестінгер, А. Річардсон, Е. Спольські,

П. Стоквелл, Р. Цур, М. Фрімен, Д. Херман, Дж. Калпепер, Д. Херман, Ж. Стін. Термінологічний словник когнітивістики: концепт, модель, моделювання, прототип, категоризація, концептуалізація, когнітивний дисонанс/консонанс, гештальт, фрейм тощо. Окреслюючи таке відгалуження літературознавства, як когнітивна жанрологія, Т. Бовсунівська пропонує наступне тлумачення цього підходу: «Когнітивне літературознавство споглядає текст як суму ментальних просторів, у яких різні концепти та образи утворюють фреймові структури, концепти. Метою такого дослідження є утворення когнітивної моделі художнього твору, в якій правомірно співіснують трансформативні та плинні ознаки, наявні та замовчувані конструкти на всіх рівнях художнього цілого» [2, с.8]. «Когнітивний дисонанс [термін Л. Фестінгера – І.К.] є рушієм будь-якого понятійного процесу, і рух у ньому йде від дисонансу до консонансу, адже нормальна свідомість прагне подолати дисонанс» [2, с.10].

Когнітивний дисонанс яскраво виявляє себе в читацькій і науковій рецепції роману початку ХХ ст. З одного боку, роман активно розвивається, стає все більш масовим, отримує попит і більш високу планку вимог. Інтерес до людських історій поглиблюється через їх універсалізацію, нове залучення міфічних чи фольклорних джерел. З іншого боку, росте критичне налаштування щодо розважальності романів, захопливої чи гострої сюжетності, передбачуваної події, клішованих описів та дій. Осмислення цієї суперечності призводить до активізації письменницьких експериментів, стає поштовхом для виникнення нових романних форм, більш відповідних потребам часу.

«Певним здобутком когнітивної семантики стали теорія прототипів (Е. Рош), теорія когнітивних моделей (Ж. Фоконьє) та теорія фреймів (Ч. Філлмора). Прототип у когнітивістиці – це категоріальний концепт, який прояснює наше уявлення про типовий член якоїсь категорії. Оскільки когнітивістика спирається на гештальт, то потрактування концепту може бути таким: концепт – це складова системи, яка утворює гештальт. Гештальт поєднує всі типи концептів, незалежно від того, на якому етапі понятійного акту той чи інший концепт виділився, актуалізуючи свій образний, схематичний та фреймовий рівні» [2, с.14].

Теорія прототипів нам видається плідною для застосування при вивченні модерністського роману, оскільки період модернізму виявляє себе через актуалізований діалог з традицією. На думку багатьох дослідників (Г. Блум, Г.-Х. Яус), у цей час опрацювання традиції (найперше – її канонічних жанрових форм) відбувається через відштовхування, пародіювання попередньої літератури, а також через відновлення інтересу до призабутих імен і творів. Тому уявленню про ієрархію класиків європейської культури всіх епох від Античності до ХХ століття, яке визнане більшістю науковців і тепер, ми завдячуємо саме добі модернізму. Водночас саме в цей час традиція стає не так об'єктом наслідування, як матеріалом для літературної гри і авторського самовираження. Модерністи активно протистояли реалістичній об'єктивності роману, висміювали романтичні кліше, натомість відновлювали жанрові прототипи роману, які окреслились у давніші періоди: лицарські романи Середньовіччя, утопічно-сатиричні романи Ренесансу, химерно-містичні історії доби Бароко, сентименталістсько-просвітницький роман ХVIII століття. На певному етапі було також використано романний досвід романтиків і реалістів, підпорядкований потребам авторського самовираження.

Можна сказати, що когнітивний підхід до вивчення жанрів є логічним завершенням підходу, який століття тому започаткували російські формалісти, продовжили структуралісти і наратологи, оскільки скеровує дослідника на пошук жанротвірних елементів структури, вимагає чіткої категоризації і концептуалізації віднайдених процесів, тяжіє до творення структурних схем і систем взаємозалежностей.

Період модернізму характеризується виникненням модерних методологій дослідження літератури, зокрема, формалізму, психоаналізу, феноменології. Окресливши певне коло, літературознавча методологія знову вертається до початку ХХ століття у пошуку дієвих підходів для вивчення літератури. Тим паче доцільно тримати в полі зору методологію періоду модернізму, якщо йдеться про вивчення літератури цього періоду. Зокрема, багато з ідей, висловлених на початку ХХ століття формалістами, представниками Празького лінгвістичного кола щодо взаємодії компонентів у межах системи цілком доцільно застосувати до вивчення модерністського роману. Ян Мукаржовський на початку 1930-х років писав, що взаємозв'язок актуалізованих і неактуалізованих компонентів утворює динамічну структуру. «Навіть щодо роману не можна стверджувати, що його мовні елементи виражають зміст, естетично індіферентний навіть тоді, коли вони нам здаються взагалі неактуалізованими: структура є сукупністю усіх елементів, динаміка усього цілого виникає якраз унаслідок виникнення напруги між компонентами, актуалізованими і не актуалізованими. Взагалі існують численні романи і новели, мовні компоненти яких явно актуалізовані» [4, с. 331] Стосується це твердження у першу чергу модерністських романів. При посиленні напруги мова

починає відігравати більш важливу роль на всіх рівнях літературного твору, у тому числі й на жанровому. Водночас жанри активізують взаємодіють між собою по синхронічних і діахронічних лініях. «Культура, - зазначив Ю Лотман, - не безладне накопичення текстів, а складна, ієрархічно організована система, яка працює. Проте її складність стосовно осі «однорідність / неоднорідність» така, що будь-який текст неминує постає мінімально у двох перспективах, як включений до двох типів контекстів. З однієї точки зору, він виступає як однорідний з іншими текстами, з іншої, - як такий, що випадає з ряду, «дивний», «незрозумілий». У першому випадку він буде розміщатись на синтагматичній, у другому – на реторичній осі» [3, с. 436].

Висновки. Отже, дослідження жанрів означає фактично пошук точки розміщення на вісі горизонтальній, у сучасному для твору контексті, і на вісі вертикальній (парадигматичній, дискурсивній), як лінія, що починається від жанрового прототипу і продовжується у майбутнє. Розмаїття жанрових форм модерністського роману дещо звузиться, але водночас і увиразниться, якщо зосередити увагу на жанрових новаціях кожного потужного напрямку модернізму і тих жанрових прототипах, які при цьому були актуалізовані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернадська Н.І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція / Ніна Бернадська. – К.: Академвидав, 2004. – 368 с.
2. Бовсунівська Т. В. Когнітивна жанрологія і поетика : монограф / Тетяна Бовсунівська. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 180 с.
3. Лотман Ю. М. Текст у тексті / Ю. М. Лотман // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С.428-441.
4. Мукаржовський Я. Мова літературна і мова поетична / Ян Мукаржовський // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 324-342.
5. Нич Р. Світ тексту : постструктуралізм і літературознавство / Ришард Нич ; пер. з польськ. О. Галета. – Львів : Літопис, 2007. – 316 с.
6. Ортега-і-Гасет Х. Думки про роман / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори ; пер. з ісп. – К. : Основи, 1994. – С.273-305.
7. Сендика Р. Про культурологічну теорію жанру / Рома Сендика // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / Упоряд. Б. Бакули ; за заг. ред. В. Моренця ; пер. з польськ. С. Яковенка. – К. : В ід. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 467-491.
8. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе / Цветан Тодоров / Перекл. з франц. С. Марічева. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 162 с.